

Бенедикт Спіноза

Теологічно-
політичний трактат

Харків
«ФОЛІО»
2025

БІБЛІЯ ОЧИМА СПІНОЗИ

Спіноза Барух (Бенедикт) (1632—1677) — видатний нідерландський філософ-пантеїст, єврей за походженням. Основні твори: «Короткий трактат про Бога, людину та її щастя» (1660); «Теологічно-політичний трактат» (1670); «Етика» (1677). Його філософські погляди склалися спочатку під впливом єврейської середньовічної філософії. Найбільший вплив справив на нього, зокрема, філософ, теолог і лікар XII ст. Маймонід, книгу якого «Море невимим» («Вчитель заблукалих»), в робиться спроба поєднання біблійного вчення з аристотелівською філософією, він часто цитує у своєму «Теологічно-політичному трактаті». Але вирішальний вплив на молодого Спінозу справила філософія Декарта, яка сприяла оформленню його філософських інтересів і розриву з юдейською релігією. Спіноза засвоїв найважливіші положення фізики Декарта, а також поділяв основні положення створеного Декартом раціоналістичного методу. Щоправда, Спіноза пішов значно далі Декарта.

Вчення Спінози є фактично критичною переробкою філософії Декарта, у якого фізика і метафізика відокремлені — перша має матеріалістичну ознаку, а друга — ідеалістичну. Через об'єднання природи і Бога Спіноза об'єднує згадані протилежності, але вони в нього не тотожні. Бог, на думку мислителя, є іманентною, внутрішньою, а не трансцендент-

ною причиною всіх речей. Все перебуває в Богові і в ньому знає руху. Природою філософ називає «всі речі», або «все», а субстанцію мислить як єдність і необхідність існування в ній. Атрибути Бога є одночасно й атрибутами природи.

Метою Спінози було осягнення загального природного порядку, частину якого становить людина. Стисло його закони викладено в «Короткому трактаті про Бога, людину та її щастя», а розлого — в «Етиці», розділи якої промовляють самі за себе: «Про Бога», «Про природу і походження душі» тощо. «Теологічно-політичний трактат» був другим і останнім твором, надрукованим за життя філософа. Задля обережності він був виданий анонімно, із зазначенням неправдивого місця друку. Твір було сприйнято з надзвичайним обуренням, особливо теологами, і його було офіційно заборонено продавати і розповсюджувати (так само, як і «Левіафан» Гобса) як такий, що містить «багато нечестивих, блюзнірських і безбожних вчень».

Як і багато інших мислителів XVII ст., Спіноза ототожнював суспільство і державу. Остання виникає, на його думку, не внаслідок певних соціально-економічних процесів, а на основі суспільного договору, з необхідності влади і законів як норм, «що гамують і стримують пристрасті і непогамовані пориви людей». Звідси випливає, що призначення держави — полегшити кожній людині можливість дотримуватися розуму і таким чином набути собі свободу.

Яким же повинен бути устрій держави, щоб вона була міцною і тривалою? Відповідь на це питання Спіноза шукає в історії єврейського народу. Коли євреї вийшли з Єгипту і, звільнившись від єгипетських законів, повернулися

до природного стану, вони, за порадою Мойсея, вирішили передати свої природні права Богові, зобов'язавшись дослухатися до його законів. Це сталося шляхом вільного договору після до того, як євреї переконалися в могутті Бога. На підставі цього договору всі євреї залишалися рівними перед Богом і в безпосередньому спілкуванні з ним.

Уважно вивчаючи історію єврейського царства, Спіноза зробив висновок, що можна знайти багато корисного і для нинішнього часу, а саме: вельми шкідливо як для релігії, так і для держави, коли служителі церкви керують справами держави, прагнуть підкорити божественним законам думки, які можуть бути предметом обговорення між людьми.

Значення «Теологічно-політичного трактату» Спінози полягає ще й у тому, що тут вперше була дана наукова критика Святого Письма, Біблії. Вперше в історії людської думки мислитель чітко висловив ідею, згідно з якою до дослідження Святого Письма треба підходити так само, як і до будь-якого іншого документа, що має свою історію. Передусім треба знати умови життя і діяльності його автора, для кого він писав, як були сприйняті його твори тощо. В цьому філософ, далеко випереджаючи свою епоху, виступив як засновник біблійної критики, розквіт якої належить до 40-х років XIX ст. Щоб переконатися, чи вся Біблія є словом Божим, Спіноза проводить історичне дослідження Святого Письма і робить висновки про потребу: 1) дослідити природу і властивості мов, якими написані священні книги; 2) дослідити історичну долю кожної книги, тобто життя і значення її автора, коли, з якої нагоди, для кого та якою мовою була написана книга, як вона була

прийнята, через які руки пройшла, ким була включена до числа священних книг; 3) яким чином усі священні книги були зібрані в одну. Застосувавши цей метод до дослідження книг Старого Заповіту, Спіноза прийшов до таких висновків: ці книги написані не тими людьми, імена яких вони носять; зібрані ж в одну книгу вони були фарисеями епохи Другого Храму, причому вибрали ті книги, які повчали закону Мойсея, і відкинули ті, в яких було щось супротивне йому чи взагалі про нього не згадувалося. Таким чином, історичне дослідження Біблії приводить до того висновку, що її не можна розглядати як слово Боже, продиктоване Богом. Але це не заважає їй лишатися словом Божим в істинному значенні цього слова, тобто в тому сенсі, що в ній проповідується істинна релігія.

В «Теологічно-політичному трактаті» Спіноза неодноразово виступав із запевненнями, що його філософське вчення нібито не тільки не знищує релігію, а й дає їй єдино правильне обґрунтування. Релігію, засновану на канонічному тлумаченні Святого Письма, Спіноза вважав не релігією, а марновірством. «Між релігією і марновірством, — казав він, — я визнаю головним чином ту різницю, що марновірство має своєю основою невігластво, а релігія — мудрість». Виходячи з цього, Спіноза викриває і спростовує ті засоби, з допомогою яких намагаються доводити «істинність» релігії. Найбільшу роль серед цих засобів грали і продовжують грати у всіх релігіях різноманітні «чудеса». Стоячи на позиції суворої закономірності природи, Спіноза розглядає їх як наслідок невігластва, незнання істинних причин явищ. «Чудо, хай воно буде проти- чи надприрод-

не, є чистим абсурдом», — пише він. Мислитель доводить, що нема жодних чудес і в Святому Письмі.

У своїй критиці релігії Спіноза не тільки викривав гносеологічні корені релігійних марновіровств, але інколи наближався до розуміння якщо не соціальної, то політичної ролі релігії. «Під виглядом релігії, — пише Спіноза в «Теологічно-політичному трактаті», — народу легко навіюється... шанувати своїх царів як богів», оскільки «найвища таємниця монархічного правління і найбільший його інтерес полягає в тому, щоб тримати людей в омані, а страх, яким вони повинні бути стримувані, прикривати голосним іменем релігії, аби люди за своє поневолення боролися, як за свій добробут».

Причиною виникнення релігійних забобонів, на думку Спінози, є страх, який спричиняє, зберігає і підтримує їх. В основі ж страху зазвичай лежить невміння людей пояснити явища природи і назвати причини їхнього виникнення.

Досягнення свободи, вважав Спіноза, можливе лише для вельми обмеженого кола людей, «мудреців», здатних піднятися до вершин інтелектуального пізнання. Саме для них у першу чергу Спіноза й призначав своє філософське вчення. Що ж стосується переважної маси народу, то, писав він, «позбавити натовп забобонів так само неможливо, як і страху». Тому, вважав він, народ повинен триматися тих релігійних забобонів, які сам Спіноза так рішуче розкритикував. Спіноза навіть переконаний, що забобони необхідні для формування етичної поведінки «натовпу», оскільки він не здатний поводитись належно, користуючись розумом.

Метою «Теологічно-політичного трактату» було довести, що релігія не може надати людям повної свободи думки,

оскільки теологія не має нічого спільного з філософією; що влада без шкоди для держави може надавати людям таку свободу. Для доведення першого положення Спіноза вирішує ряд питань: що таке пророцтво? Чим пророки відрізнялися від решти людей? Чому євреї називаються обраним народом? Чим природне знання божественного закону відрізняється від божественного закону, відкритого пророкам? Чи є чудеса явищами, що суперечать законам природи? Чи є вся Біблія словом Божим, чи вона складається з книг, написаних людьми? Пророцтво він називає достовірним знанням людиною якоїсь речі, відкритої їй Богом. Дар пророцтва не належить виключно євреям. Тоді в якому сенсі вони були «богообраним народом» для блаженства? А це тому, що все робиться за наперед визначеними законами, тобто згідно з божественним керуванням. Тому всі люди є обранцями Божими, і різниця тільки в меті, для якої вони обрані.

Як уже зазначалося, Спіноза протягом усього життя зазнавав переслідувань, але навколо нього гуртувалося коло відданих йому учнів і шанувальників, які належали до різних верств суспільства, але однаково проникнутих любов'ю до геніального мислителя. Крім цього тісного гуртка вчених, Спіноза стояв і в центрі ширшого кола вчених різних країн і національностей, які відвідували його, як, наприклад, Ляйбніц, і листувалися з ним з приводу різних наукових і філософських питань.

Володимир Литвинов

ТЕОЛОГІЧНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТРАКТАТ

Містить кілька міркувань, які
показують, що свободу
філософування слід не лише
дозволити без шкоди для побожності
і спокою в державі, але й скасувати її
можна хіба що разом зі спокоем
у державі і навіть із побожністю.

*«Що ми пробуваємо в Ньому, а Він в нас,
пізнаємо це тим, що Він дав нам від
Духа Свого»(1 Ів. 4:13).*

Розділ I

ПРО ПРОРОЦТВО

Пророцтво, або одкровення, є певним пізнанням якоїсь речі, що його Бог відкрив людям. Пророком же називають того, хто витлумачує Боже одкровення людям, які самі не можуть належно пізнати предмети божественного одкровення і приймають предмети одкровення тільки на чисту віру. Тому пророка гебреї називають «*nabi*», тобто оратор і тлумач. Але у Письмі він завжди сприймається як тлумач Бога, як видно з книги «Вихід» (7: 1)¹. Там Бог говорить Мойсею: *«Дивись, — Я поставив тебе замість Бога для фараона, а твій брат Аарон буде пророк твій»*. Немовби хотів сказати: якщо Аарон (коли тлумачив те, що ти говориш) виконує роль пророка, тоді ти, певно, будеш для фараона ніби Богом або його заступником.

Про пророків [мова буде] в наступному розділі, а тут розповімо про пророцтво. Із наданого йому визначення вже випливає, що природне пізнання можна називати пророцтвом. Бо те, що ми пізнаємо за допомогою природного світла, залежить лише від пізнання Бога і його вічних приписів. Але, оскільки це природне пізнання є спільним для всіх людей (бо залежить від спільних для всіх людей основ), то його не цінує про-

столюд (*vulgus*), який сквапний до рідкісного і чужого його природі, але зневажає природні дари. Саме тому простолюд хоче, щоб [природне пізнання] було виключене, коли мова йде про пророче пізнання. Однак [природне пізнання], як і всяке інше, може з однаковим правом називатися божественним, бо його ніби підказує нам природа Бога (оскільки ми належимо до неї) і рішення Бога. І відрізняється воно від того, яке всі називають божественним, лише тим, що останнє сягає далі від меж першого; і тим, що закони людської природи, які розглядаються самі *собою, не можуть бути його* причиною. Що ж стосується достовірності, яку містить у собі природне пізнання (і джерела, з якого воно впливає, тобто Бога), то воно жодним чином не поступається пророчому пізнанню, — якщо тільки хтось не має бажання думати або, краще, снити, що пророки хоча й мали людське тіло, але душа в них не була людською, і тому їхні відчуття і свідомість були цілком іншої природи, ніж наші.

Проте, хоч природне пізнання і є божественним, але його поширювачів не можна називати пророками. Бо те, чого вони вчать, не тільки самі, але й решта людей з однаковою достовірністю і ґрунтовністю можуть углядіти й прийняти, — до того ж не лише на віру.

Наша душа лише тому, що вона об'єктивно² містить у собі природу Бога і причетна до неї, має можливість (*potentiam*) утворити деякі поняття, які пояснюють природу речей і навчають способу життя. Тому ми справед-

ливо можемо вважати природу душі (якщо її так розуміти) першою причиною божественного одкровення. Бо все те, що ми чітко і виразно розуміємо, все це підказує нам ідея Бога (про це ми щойно говорили) і природа; і то не словами, але набагато переконливішим чином, який краще за все узгоджується з природою душі; як усякий, хто спізнав достовірність розуму і на собі випробував. Але, оскільки я маю намір говорити переважно про те, що стосується тільки Письма, то про природне світло досить і тієї дещиці, про яку сказав. Тому переходжу до інших причин і засобів, якими Бог відкриває людям те, що виходить за межі природного пізнання, а також і те, що не виходить за них, — з метою розглянути їх докладніше. Адже Богові ніщо не перешкоджає повідомляти людям іншим чином те саме, що ми пізнаємо за допомогою природного світла. Хоча зазвичай усе, що можна сказати про це, слід запозичувати лише з Письма.

Справді, що можна сказати про речі, які виходять за межі нашого розуму, крім того, що передається нам усно або письмово самими пророками? А оскільки на нинішній час, я знаю, ми не маємо пророків, то нам нічого не лишається, як розгорнути священні фоліанти, *полишені* нам пророками. І робити це слід обережно, щоб про подібні речі ми не стверджували або не приписували самим пророкам нічого такого, чого вони самі чітко не висловлювали. Але тут передусім треба зауважити, що юдеї ніколи не згадують про посередні або часткові причини і не піклуються про них. Але завжди через святість

і благочестя, або побожність, чи (як простолюди зазвичай висловлюється) з відданості Богу все приписують йому. Бо якщо, наприклад, одержують гроші від торгівлі, то кажуть, що їх послав Бог; якщо ж хочуть, аби щось відбулося, то кажуть, що то Бог прихилив їхнє серце до цього; і якщо також щось збагнули, то кажуть, що це їм Бог сказав. Тому не все те, про що говорить Письмо як сказане комусь Богом, треба вважати за пророцтво і надприродне пізнання, але тільки те, що Письмо напевне називає [пророцтвом]; або коли зі змісту оповіді випливає, що пророцтво або одкровення було.

Отож, якщо переглянемо священні сувої, то побачимо, що все, що Бог відкриває пророкам, було відкрите їм або в словах, або в образах, або обома способами разом, тобто у словах і образах.

Слова ж, а рівним чином і образи були або справжніми, і їх пророк чув і бачив поза уявою, або ж уявляв саме тому, що уява пророка, безперечно, була так налаштована, що він чітко уявляв, ніби чує слова і бачить щось.

Саме за допомогою голосу Бог відкрив Мойсееві закони, які він хотів призначити гебреям, як це випливає із «Виходу» (25:22), де він говорить: *«І я буду тобі відкриватися там, і буду говорити з тобою з-над віка з-посеред обох херувимів...»*. А це показує, що Бог користувався якимось справжнім голосом, позаяк Мойсей при першому бажанні знаходив там Бога, завжди готового до розмови. І тільки цей [голос], саме той, яким

було проголошено закон, був голосом справжнім, — що я незабаром і покажу.

Я припустив би, що голос, яким Бог закликав Самуїла, також був справжнім, тому що в «І книзі Самуїловій» (3:21) мовиться: *«А Господь далі показувався в Шіло, бо Господь явився був у Шіло Самуїлові в слові Господньому»*. Так, ніби йдеться про те, що з'ява Бога Самуїлові була не чим іншим, як тим, що Бог відкрив йому себе у слові; або було не чим іншим, як тим, що Самуїл чув мову Бога. Але, оскільки ми змушені відрізнити пророцтво Мойсея від пророцтва решти пророків, тому необхідно сказати, що цей голос, почутий Самуїлом, був уявним. Це можна підтвердити також і тим, що він був схожим на голос Ілія; і саме його чув Самуїл найчастіше, а тому міг легше уявляти його. Бо, тричі покликаний Богом, він гадав, що його кличе Ілій. Голос, почутий Авімелехом, був уявним. Бо в «Бутті» (20:6) говориться: *«І промовив до нього Бог у сні»* та інше. Тож Авімелех не увіч, а лише уві сні міг уявляти волю Бога (очевидно, саме в той час, коли уява найбільш природно здатна до уявлення неіснуючих речей).

Слова Десяти Заповідей (Decalogi), на думку деяких юдеїв, не були проголошені Богом, але вони думають, що ізраїльтяни чули тільки шум, який не виражав, звичайно ж, жодних слів; і, доки він тривав, вони безпосередньо душею сприйняли закони Десяти Заповідей. Це і я колись так само думав, коли бачив, що слова Десяти Заповідей «Виходу» відрізняються від слів Де-

сяти Заповідей «Повторення Закону»³, з чого, певно, випливає (оскільки Бог лише один раз це висловив), що Десять Заповідей прагнуть передати не самі слова Бога, а тільки їхній сенс. Але якщо ми не хочемо пере-
кручувати Письмо, то цілком справедливо припусти-
ти, що ізраїльтяни чули справжній голос. Бо Письмо
у «Повторенні Закону» (5:4) цілком виразно свідчить:
«Обличчям в обличчя говорив Господь із вами...» і таке
інше, тобто як дві людини зазвичай повідомляють одна
одній свої [думки] через свої два тіла. Тому здається
більш згідним з Письмом те, що Бог справді створив
якийсь голос, яким сам відкрив Десять Заповідей. Про
причину ж, чому слова й думки одних Десяти Запові-
дей відрізняються від слів і думок інших, дивись [«Пов-
торення Закону»] (8).

Але й таким чином не усувається складність ціл-
ком. Бо досить мало, напевно, пов'язується з розумом
твердження, що створена річ (яка залежить від Бога так
само, як і решта) могла б словом або ділом висловити
сутність (*essentiam*) або існування Бога, або пояснити
його через свою особу, кажучи, власне, від першої осо-
би: «Я Господь Бог твій» і т. п. Хоча, коли хтось вимов-
ляє вустами: «я зрозумів», ніхто не думає, що зрозуміли
вуста, а лише — душа людини, яка мовить це. Тому що
вуста належать природі людини, яка це мовить; а також
і тому, що той, до кого це мовиться, осягнув природу
розуму і легко сприймає душу людини-мовця за анало-
гією до себе.

ЗМІСТ

Біблія очима Спінози. <i>В. Д. Литвинов</i>	3
<i>Розділ I. Про пророцтво</i>	11
<i>Розділ II. Про пророків</i>	32
<i>Розділ III. Про покликання гебреїв і про те, чи був пророчий дар власливий лише гебреям</i>	56
<i>Розділ IV. Про божественний Закон</i>	77
<i>Розділ V. Про підстави, чому були встановлені релігійні обряди, і про віру в історичних оповідах, а саме: на яких підставах і кому вона необхідна</i>	95
<i>Розділ VI. Про чудеса</i>	114
<i>Розділ VII. Про тлумачення письма</i>	139
<i>Розділ VIII. У ньому показано, що «П'ятикнижжя» і «Книга Ісуса Навина», «Суддів», «Рути», «Самуїла» і «Царів» не є оригіналами. Потім досліджується: чи були вони всі написані багатьма авторами, чи одним тільки, і ким саме? ...</i>	172
<i>Розділ IX. Розглядаються інші питання про ті ж книги, а саме: чи Езра останній приклав до них руку, а крім того, чи маргінальні примітки, які є в гебрейських кодексах, були різночитаннями?</i>	190
<i>Розділ X. Всі інші книги Старого Заповіту досліджуються в той самий спосіб, що й попередні</i>	209
<i>Розділ XI. Досліджується, чи написали апостоли свої «Послання» як апостоли і пророки, а чи як учителі; а потім показується обов'язок апостолів</i>	225

<i>Розділ XII. Про правдиве свідчення божественного закону; і на якій підставі Письмо називається святим і на якій підставі словом Божим; нарешті, показується, що воно, оскільки містить слово Боже, дійшло до нас неушкодженим</i>	237
<i>Розділ XIII. Показується, що Письмо вчить лише найпростішого і, крім послуху, нічого іншого, і стосовно божественної природи воно вчить тільки того, що люди можуть наслідувати відомим способом життя</i>	248
<i>Розділ XIV. Що таке віра, хто такі вірні; визначаються основи віри, і, нарешті, сама вона відмежовується від філософії</i>	257
<i>Розділ XV. Показується, що ні теологія розумові, ні розум теології не служить; і переконує нас в авторитеті святого письма</i>	269
<i>Розділ XVI. Про основи держави, про природне й цивільне право кожного і про право верховної влади</i>	283
<i>Розділ XVII. Показується, що ніхто не може передати всього верховній владі і що в цьому немає необхідності. Про державу гебреїв: якою вона була за життя Мойсея, якою після його смерті до обрання царів, і про її переваги. І, нарешті, про причини, чому теократія мала загинути і майже не могла існувати без чвар</i>	303
<i>Розділ XVIII. Із держави й історії гебреїв виводяться деякі політичні догми</i>	337
<i>Розділ XIX. Показується, що право стосовно священних речей цілком належить верховній владі і що зовнішній культ релігії повинен бути пристосований до дотримання спокою в державі, якщо ми хочемо нестибно коритися богам</i>	348
<i>Розділ XX. Показується, що у вільній державі кожному можна думати те, що він хоче, і говорити те, що він думає</i>	366
<i>Примітки. В. Д. Литвинов</i>	381
<i>Словник імен, назв, термінів. В. Д. Литвинов</i>	388